

CANAL CONSTRUCTION IN MEDIEVAL ARMENIA ACCORDING TO ARMENIAN EPIGRAPHIC SOURCES

Arsen Harutyunyan

Institute of Archaeology and Ethnography, NAS, Armenia,
Matenadaran-Mesrop Mashtots Research Institute of Ancient Manuscripts

Abstract

The vital importance of water in Armenian reality has a centuries-old history. The first water cult symbols in the Armenian Highland can be found in petroglyphs. Later stelae were erected near the water sources and epigraphic inscriptions were engraved on the occasion of water construction works. The tradition continued in the Middle Ages as well, as evidenced by Armenian epigraphic inscriptions related to the construction of canals and other water structures. In terms of content, these have the same ideological background, that is, to provide water resources necessary for human activity (drinking and irrigation water). Horticulture, in particular, viticulture and winemaking also had a primary place in medieval agriculture, which is evidenced by numerous epigraphic inscriptions concerning the “soil and water” donations of gardens, lands, and villages.

There are preserved epigraphic inscriptions about bringing water to the settlements and gardens, building streams and canals, erecting khachkars on the occasion of water construction works, discounting the water tax, defining the right of water consumption, etc. The chronology of them covers almost the entire Middle Ages and the later period. We tried to present the tradition based on several key inscriptions, such as those known from Talin (783), Aruch (867), Jrvezh (1173), Amberd (first half of the 13th century), Old Halidzor (1265), Verishen (1294), Sotk (1569), etc.

Keywords: epigraphic inscription, canal, construction, erecting a monument, water tax, right of water consumption.

ՋՐԱՆՑՔԱԾԻՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒԲ ԸՍՏ ՀԱՅ ՎԻՄԱԳԻՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ

Արսեն Հարությունյան

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
Մատենադարան - Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ

Ամփոփագիր

Ջրի կենսական նշանակության կարևորությունը հայ իրականության մեջ դարավոր պատմություն ունի: Հայկական լեռնաշխարհում ջրի պաշտամունքային առաջին խորհրդանիշները հանդիպում են դեռևս ժայռապատկերներում, ավելի ուշ ջրի ակունքների մոտ կոթողներ են կանգնեցվել, իսկ ջրաշինարարական աշխատանքների առիթով՝ վիմագրեր կազմվել: Ավանդույթը շարունակվեց նաև միջնադարում, ինչի մասին են վկայում ջրանցքաշինության և ջրային այլ կառույցների առնչությամբ հայերեն վիմագրերը: Բովանդակային առումով սրանք մինևս գաղափարական հիմքն ունեն, այն է՝ ապահովել մարդկային կենսագործունեության համար անհրաժեշտ ջրային պաշարները (խմելու և ոռոգման): Միջնադարյան երկրագործական մշակույթում և ստանդարտային տեղ ունեցող այգեգործությունը, ի մասնավոր՝ խաղողագործությունն ու գինեգործությունը, որի մասին են վկայում բազմաթիվ վիմագրերում այգիների, հանդամասերի, գյուղերի «հողով ու ջրով» արված նվիրատվությունները:

Մեզ են հասել բնակավայրեր ու այգիներ ջուր բերելու, առու-ջրանցք կառուցելու, ջրաշինական աշխատանքների առիթով խաչքար կանգնեցնելու, ջրահարկը գեղջելու, ջրօգտագործման իրավունք սահմանելու և համանման այլ բովանդակության վիմագրեր, որոնց ժամանակագրությունն ընդգրկում է գրեթե ողջ միջնադարն ու հետագա շրջանը: Իբրև այդպիսին, նախընտրել ենք ավանդույթը ներկայացնել մի քանի առանցքային վիմագրերի հիմամբ, որպիսիք հայտնի են Թալինից (783 թ.), Արուհից (867 թ.), Ջրվեժից (1173 թ.), Ամբերդից (13-րդ դ. առաջին կես), Հին Հալիձորից (1265 թ.), Վերիշենից (1294 թ.), Սոթքից (1569 թ.) և այլ հուշարձաններից:

Հիմնաբառեր. վիմագիր, ջրանցք, շինարարություն, կոթողի կանգնեցում, ջրահարկ, ջրօգտագործման իրավունք:

Ներածություն

Շինարարական աշխատանքների առիթով վիճազիր կազմելու ավանդույթը հայ իրականության մեջ հայտնի է դեռևս նախաքրիստոնեական շրջանից: Վանի թագավորության սեպագրերի բովանդակության առանցքում կատարված շինարարական գործն ի հիշատակ ավանդելն էր, մի երևույթ, որն արտացոլվեց նաև քրիստոնեական գրավոր մշակույթում: Դրա առհավատյան տարաբնույթ շինարարությունների ու նորոգման աշխատանքների վկայությամբ հարյուրավոր արձանագրություններն են, որոնց շարքում հետաքրքրական են նաև ջրաշինությունների՝ առու-ջրանցքների, ջրավազանների (նավ (նով), միլ, ջուր, աղբյուր և այլն), ջրաղացների և նմանօրինակ այլ կենսական նշանակության շինաշխատանքների վերաբերյալ վիմագրական հիշատակությունները:

Ջրի և ջրօգտագործման մշակույթն արտացոլող վիմագրերն ուղղակիորեն փաստագրում են բնակավայրերը ջրով ապահովելու, առու-ջրանցք բացելու, այգի տնկելու, ջրահարկից ազատելու, ջրօգտագործման իրավունք սահմանելու և համանման այլ իրողություններ, որոնք կենցաղավարել են միջնադարյան Հայաստանում: Բավական է ասել, որ հայագիտությանը ցայժմ հայտնի ժամանակագրորեն վաղագույն հայերեն թվակիր վիմագիրը ևս ջուր բերելու, դեպի Թալին ջրանցք կառուցելու մասին է վկայում, որն իրագործվել է Հայոց ՄԼԲ., այն է՝ 783 թ.:

Միջնադարյան Հայաստանի ջրանցքաշինության կամ, առհասարակ, ոռոգման համակարգերի մասին ընդհանուր պատկերացում կազմելու համար էական նշանակություն ունի երևույթի համալիր ուսումնասիրությունն ըստ գրավոր սկզբնաղբյուրների: Մեզանում այն տևական ժամանակ հատուկ քննության նյութ չի դարձել, եթե նկատի չառնենք տարբեր առիթներով արված Ն. Մառի և Յա. Սմիռնովի, Ա. Քալանթարի, Ս. Տեր-Ավետիսյանի և ուրիշների մասնավոր անդրադարձները (Ter-Avetisyan, 2010, 463-470; Kalantar, 2007, 281-297; Marr, Smirnov, 1931): Թերևս միակ բացառությունն անվանի վիմագրագետ Մեդրակ Բարխուդարյանի ընդարձակ ու արժեքավոր հոդվածն է՝ նվիրված Հայաստանի ոռոգման խնդիրներին, որոնք ուսումնասիրողը քննել է հիմնականում վիմագիր վկայագրերի հիմամբ (Barkhudaryan, 1964, 259-285): Ջրօգտագործման խնդիրների վիմագրական արտացոլումները տարիներ առաջ ամփոփ ներկայացվել են նաև մեր կողմից (Harutyunyan, 2010, 69-75):

Սկսելով նախնադարյան հասարկության դարաշրջանում, ի մասնավորի՝ Արագածի և Գեղամա

լեռների բարձրադիր հատվածներում ջրանցքների կառուցման վաղագույն օրինակներից՝ Ս. Բարխուդարյանը փաստում է, որ Հայաստանում ջրանցքաշինությունը վաղեմի պատմություն ունի: Բարձրլեռնային արոտավայրերում փորված առուներից ու փոտրակ-ջրամբարներից կազմված ջրաբաշխական համակարգերն առավել կատարելագործվեցին առաջին պետականության՝ Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում, երբ զարգանում էր դաշտային ու այգեգործական մշակույթը: Անշուշտ, սա տեղի էր ունենում ոռոգման կանոնավոր համակարգերի գոյության պայմաններում, երբ սկսեցին «մեծ ու փոքր գետերի ջրերի օգտագործման և հարթավայրերում մեծ լճերի կառուցման աշխատանքները» (Barkhudaryan, 1964, 261, 262): Դեռևս Ս. Բարխուդարյանն է արձանագրում, որ Վանի թագավորության սեպագրերն արդեն իսկ ազդարարում են հանրության կողմից ջրանցքաշինության կարևորման փաստը, ուստի պետք է ենթադրել, որ հենց նույն կարևորության գիտակցմամբ էր պայմանավորված նաև այդօրինակ աշխատանքները գրով վավերացնելն ու ամրագրելը: Տեղին է ասված, որ «Ուրարտական շրջանի ջրանցքները ճանաչվում են նրանց հատուկ տեխնիկայի՝ մեծամեծ քարերով ջրանցքի երեսները պատելու և նրանց ափերին՝ քարերի կամ հատկապես կանգնեցրած հուշարձանների վրա գրված սեպագիր արձանագրությունների շնորհիվ» (Barkhudaryan, 1964, 262): Գաղտնիք չէ, որ ինչպես սեպագրերի, այնպես էլ հայերեն՝ մեսրոպյան վիմագրերի կաղապարային առանձնահատկություններից էր գրի եղծումը՝ նգովքով ամրագրելը, այսինքն՝ կարճառոտ, երբեմն էլ ընդարձակ նգովքի բանաձևը, որ հիմնականում ամփոփում էր վիմագրի ավարտը, ուներ գիրը եղծումից, այն է՝ հիշատակը ոչնչացնելուց ապահովագրելու գործառույթ, քանզի հիշատակի պահպանումը սրբազան նշանակություն ուներ, որին էլ ձգտում էր ցանկացած նվիրատու կամ որևէ հիշարժան գործ կատարած անձ:

Այն, որ Վանի թագավորության ժամանակաշրջանում կատարված ջրանցքաշինական աշխատանքներն արտացոլվել են նախնառաջ տեղի սեպագրերում, վկայում է պատմահայր Մովսես Խորենացին: Վանի քաղաքամերձ ժայռի սեպագիրը Խորենացին ավանդաբար Շամիրամին է վերագրում ու համարում նրա կառուցած ջրանցքի վկայագիրը. «Իսկ զամենայն երեսս քարին իբրև գրչազմում հարթեալ՝ բազում գիրս ի նմա գրեաց, որոյ հայեցուածն միայն զամենայն ոք ի զարմանս ածէ», այնուհետ. «Եւ ոչ միայն այս, այլ և ի բազում տեղիս յաշխարհին Հայոց արձանս հաստատեալ, նովին գրով յիշատակ ինչ իւր հրամայէ գրել և ի բազում

տեղիս սահմանս նովին գրով հաստատեր» (Khorenatsi, 1991, 54):

Համանման է Վանա լճի հարավարևելյան կողմում գտնվող Մժնկերտ-Մեշինկերտի սեպագիրը՝ Մենուա արքայի օրոք (Ք.ա. 810-786 թթ.) ջրանցքի կառուցման վկայությամբ. «Խալդի աստծո գորությամբ, Մենուան՝ Իշպուինիի որդին, անցկացրեց այս ջրանցքը, որը «Մենուայի ջրանցք» է կոչվում... Ով արձանագրությունը ոչնչացնի, վնասի, որևէ մեկին ստիպի դա անել, կամ ասի, թե ես եմ այս ջրանցքը բացել, թող Խալդին, Թեյշեբան, Շիվինին և բոլոր աստվածները նրան ոչնչացնեն արևի տակ» (Harutyunyan, 2001, 92/62):

Առավել ուշագրավ է Արգիշտիի որդի Ռուսա II արքայի (Ք.ա. 685-645 թթ.) կանգնեցրած արձանագիր կոթողը Զվարթնոցում, որը հայտնաբերվել է 1900 թ. հուլիսի 11-ին Զվարթնոցն առաջինը հետազոտող Խաչիկ վարդապետ Դադյանի կողմից (նկ. 1): Կոթողի՝ 47 տողից կազմված սեպագրի համաձայն՝ Խալդի աստծո գորությամբ, Արգիշտիի որդի Ռուսա II արքայի հրամանով Կուարլինիի ամայի և անմշակ դաշտում այգի (խաղողուտ) է տնկվել, բնակավայր հիմնվել, իսկ Իլդարունի (Հրազդան) գետից Ումեշինի ջրանցքն է կառուցվել: Կատարված գործի հիշատակությանը հետևում է նգովքի՝ կանոնական դարձած բանաձևը. «Ով այս գիրը ջնջի, ոչնչացնի, կոթողը տեղահան անի ու ջուրը նետի կամ ասի, թե ինքն է արել ու իմ անունը ջնջի ու իր անունը գրի, թող Խալդին, Թեյշեբան, Շիվինին երկրի երեսից ջնջեն նրա անունը, ընտանիքն ու սերունդներին» (Basmajean, 1901, 225; Harutyunyan, 2001, 344-345/62):

Հետուրարտական շրջանում և, մասնավորապես, վաղ հայկական պետականության ժամանակաշրջանում ջրաշինարարական աշխատանքների վկայությամբ վիմագրերի բացակայությունը Ս. Բարխուդարյանն իրավացիորեն պայմանավորում է բուն ուրարտական ժամանակաշրջանում կառուցված առու-ջրանցքների նորոգմամբ, այսինքն՝ ավելի վաղ կառուցված ջրանցքները դեռևս շահագործելի են եղել անգամ բազմակի նորոգումներից հետո, ինչը, թերևս, բավարարել է առկա կարիքները (Barkhudaryan, 1964, 262):

Այդուհանդերձ, բերված օրինակներն ինքնին պարզում են, որ մեզանից դեռ դարեր առաջ ջուրը և ջրային համալիրները կենսական դեր ու նշանակություն են ունեցել մարդու կյանքում, ուստի լծվելով նաև ջրաշինարարական աշխատանքներին՝ մարդն իր կատարած գործն ամփոփել է քարակերտ մատյաններում:

նկ. 1. Ռուսա II արքայի կանգնեցրած արձանագիր կոթողը Իլդարունի (Հրազդան) գետից Ումեշինի ջրանցքը կառուցելու վկայությամբ, Ք. ա. 685-645 թթ.

Ջրանցքաշինությունը միջնադարյան վիմագրերում

Ջրանցքաշինության առիթով վիմագիր կազմելու ավանդույթը շարունակվել է նաև միջնադարում՝ լայնորեն արտացոլվելով հայերեն վիմագրերում: Տարբեր բնակավայրերում, այգիներում ու հանդամասերում, ինչպես նաև վանքերում ու եկեղեցիներում ջուր բերելու, ջրաղաց ու աղբյուր կառուցելու, ջրահարկից ազատելու, ջրօգտագործման իրավունք սահմանելու և այլ առիթներով վիմագրեր են կազմվել ինչպես եկեղեցիների որմերին, ժայռաբեկորների հարթեցված նիստերին, այնպես էլ կոթողային հուշարձաններին, ի մասնավորի՝ խաչքարերին: Վերն արդեն նշեցինք, որ ցայժմ հայտնի հայերեն թվակիր վաղագույն վիմագիրն ընդունված է համարել Թալինի Կաթողիկե եկեղեցու հարավային մույթի արևմտահայաց նիստին պահպանված Հայոց ՄԼԲ. (232 թ.) կամ Փրկչական 783 թ. վիմագի-

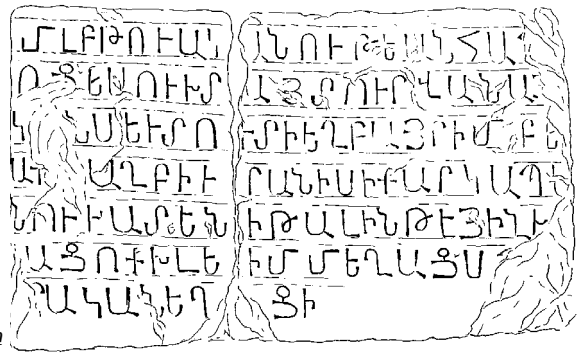
րը՝ Քարկապանից դեպի Թալին ջուր բերելու վկայությամբ (նկ. 2ա, բ)։

ՄԼԲ. (783) թուականութեան Հա՛յ/ոց, ես՝ Ուխտայտուր վանա՛յ/կ՛ա՛նս եւ Տուտի

ա

եղբայր իմ, բե/րաք Ղաղղբիրանիս ի Քարկապ՛ա՛նու վատեն (վ-ն՝ շրջված) ի Թալին, է յիշխ՛ա՛ն՛աց ոք խլե, իմ մեղացս Վար/տ՛ական եղի՛ցի։

բ

նկ. 2. Թալինի Կաթողիկե եկեղեցու վիմագիրը՝ ջուր բերելու վկայությամբ, 783 թ.

Արձանագրությունը քանիցս հրատարակվել է, սակայն տեղանքը, որտեղից ջուր է բերվել Թալին, երկմտելի է։ 19-րդ դարավերջին Հ. Ղևոնդ Ալիշանն այն վերծանել է «ի Սարկապանու դաշտէն» (Alis-han, 1890, 138), որին հետևել է նաև Ս. Բարխուդարյանը (Barkhudaryan, 1964, 264), իսկ Գարեգին Հովսեփյանն այն կարդում է «ի Քարկապանու՝ ատեն» (Hovsepean, 1913, 176)։ Հետագայում Կարո Ղաֆադարյանը, ավելի ուշ նաև Աշոտ Մանուչարյանը կարդացել են «ի Քարկապանու վատեն» (Ghafadaryan, 2007, 165; Manucharyan, 2019, 51, 52)։ Վիմագրի վերընթերցումը հաստատում է քարկապան բառի հիշատակումը, որը բառացի նշանակում է քարաշեն, ժայռերի միջով բացված անցք, թեև Քարկապանը նաև գետի անուն է, որն Արաքսի ձախակողմյան Վեղի վտակի օժանդակ մասն է և հոսում է ՀՀ Արարատի մարզում։ Նկատի առնելով հիշյալ տեղանքի աշխարհագրական առանձնահատկությունները՝ կարելի է բացատրել Թալինի վիմագրում վկայված Քարկապանի և գետանվան նույնացումը։ Այստեղ ուշագրավ է անհասկանալի թվացող վատեն (վիմագրում Վ-ն՝ շրջված) բառի առիթով վիմագրագետ-արաբագետ Ա. Մանուչարյանի տեսակետը, ըստ որի՝ այն արաբերեն ուադի՝ կիրճ բառն է, որ հայերեն արտասանվում է վադի կամ վատի ձևով, այսինքն՝ Քարկապանի կիրճից (Manucharyan, 2019, 52)։ Ստացվում է, որ Քարկապանը տեղանուն կամ առնվազն մանրատեղանուն է, որը պիտի հեռու չլիներ Թալինից։

Եթե Թալինի արձանագրությունն ուշագրավ էր իբրև ջրանցքաշինության վկայությամբ մեզ հասած թվակիր վաղագույն վավերագիր, ապա իր տեսակում ինքնատիպ է նաև Սյունյաց Հակոբ Դվինեցի եպիսկոպոսի նախաձեռնությամբ 932 թ. Վարարակն կոչվող աղբյուրներից դեպի Տաթևի վանքի ստորոտը բերված ջրանցքի կառուցումը։ Սյունյաց մետրոպոլիտ, պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանի հաղորդմամբ՝ Հակոբ եպիսկոպոսն իշխան Փիլիպպեից գնում է Վարարակն կոչվող աղբյուրների ջրերն ու կառուցել տալիս մոտ 30 կիլոմետրանոց ջրանցքը՝ այն հասցնելով մինչև Ցաքուտ կոչվող տեղանքը. «...գանձագին ասնէ գջուրն Չագէձորոյ, որ Վարարակն կոչի, ի տեսնէ Փիլիպպէէ՝ որդոյ Վասակայ Սիւնեաց իշխանի, ընդ երկոտասան 1000 դրամի... եւ բազում աշխատութեամբ եւ մեծամեծ ծախսիւք ածեալ էր ջուր ի լեռնէն Չագէձորոյ եւ բերեալ ի Ցաքուտն, որ հանդէպ վանիցն յայնկոյս գետոյն եւ արար գամենայն վայրն առապար եւ փշալից վարդուտ եւ տնկալից...» (Orbelean, 1910, 253)։

Հետաքրքրական է, որ Հակոբ եպիսկոպոսը կատարված գործարքն ամրագրել է առուծախի մագաղաթե վճռագրով, որը ժամանակին ընդօրինակել է Ստեփանոս Օրբելյանը։ Բնագրում ուշագրավը ջրից օգտվելու իրավունքի սահմանափակումն է, որը հաստատվում է նաև նգովքի բանաձևով, ըստ այդմ՝ արդեն իսկ գնված և սեփականություն դարձած ջուրը (ջրանցքը) թեև կառուցվել է ի վայելումն «հասարակաց ամենեցուն», բայց «չկայ յայս ջրոյս

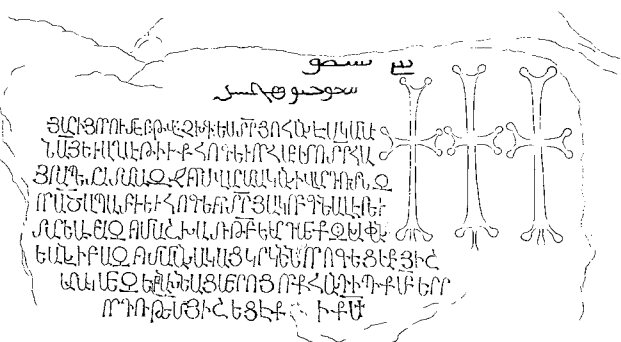
1 Ջրանցքի մասին ավանդագրույցներ կան. դրանցից մեկի համաձայն՝ ժողովրդի կողմից «Քեշիշ-արխ» կոչված ջրանցքն ավանդաբար մի քահանա է կառուցել, և երբ ջուրը հասել է վերոհիշյալ արձանագրությունը կրող ժայռին ու տեսել են, որ ոչ ժայռի ներքևից և ոչ բարձրից կարող է ջուրն անց կենալ՝ քահանան բացականչել է. «Ինչ ահագին ծայր է»։ Իսկույն ծայրը մեջտեղից ճեղքվել է, իսկ մշակը, այս տեսնելով՝ ասել է. «Տերտնը, ինչ լավ աչք ունիս... և հենց այս ասելուն պես քահանայի աչքն էլ տրաքվել է» (Lalayan, 2021, 25)։ Մեկ ուրիշն էլ վերաբերում է Տաթևի վանքը կառուցող վարպետի և նույն վանքի համար ջուր բերող կրոնավորի գրագին առ այն, թե ով շուտ կավարտի իր սկսած գործը։ Կրոնավորը որոշում է խաբել վարպետին և վիհի հակառակ կողմից կախ է տալիս մի սպիտակ սավան, որը հեռվից թափվող ջրի պատրասք է ստեղծում։ Այս տեսնելով՝ վարպետը կարծում է, թե պարտվել է, ու իրեն ցած է նետում տաճարի գմբեթից։ Կրան թաղում են հենց վանքի բակում, իսկ խաբեբա կրոնավորի առուն կոչում են Քահանայի առու, որ է՝ Քեշիշ արղ (Ghanalanyan, 1969, 92)։

հաշի ոչ Նորեցեաց (Նորիք - Ա. Հ.), ոչ Խոտանանեցեաց, ոչ Շնհերացեաց կամ Հալեցեաց (Հալիձոր - Ա. Հ.), ոչ այլ մարդոյ, ոչ յարտ կտրել և ոչ ի մարգ և ոչ պարտիզի ջուր տալ զառ ի մատակէդ ըմպելոյ մարդոյ և անասնոյ» (Orbelean, 1910, 255): Մրան հետևում է նաև վաճառքի գիրը՝ կազմված Փիլիպպե իշխանի անունից, ուր ևս շեշտվում է վաճառքից հետո ջրից օգտվելու արգելքի մասին, քանզի «այլիզար (նզովյալ - Ա. Հ.) եմ ես (Փիլիպպեն - Ա. Հ.) և իմ գաւակք և այլ ազգայինք յայդ ջրոյդ յայսմհետէ մինչև յալիտեանս ժամանակաց. և չկայ Նորեցեաց կամ Խոտանանեցեաց կամ Շնհերայ և Հալեցեաց յայդ ջրոյդ հաշի ոչ շատ և ոչ սակաւ, ոչ յարտ հա-

տանել և ոչ ի մարգ գատել, որ մարդ եւ անասուն ջուր ըմպեն ի մատակէդ» (Orbelean, 1910, 256):

Մատենագրական նշված հիշատակություններն ավելի ուշ վավերացվում են նաև վիմագրով, սակայն ոչ թե ջրանցքի կառուցման, այլ՝ նորոգման առիթով (նկ. 3ա, բ):

Գորիսի Վերիշեն գյուղից մոտ 2 կմ հարավ՝ Վարարակն գետի ակունքների մոտ, «Ճղած քար» կոչվող տեղանքի մի մեծ ժայռաբեկորի հարթեցված մակերեսին 8 տողից արձանագրություն է կազմվել՝ Սբ Երրորդությունը խորհրդանշող երեք խաչաքանդակներին կից.

նկ. 3. Վարարակի ջրանցքի նորոգման վիմագիրը, 1294 թ. (Source: M. Kumunts)

Յամի, յորում էր թվին՝ ՉԽԳ. (1294), ես՝ Տ[Է]ր Յոհանէս, կամա/ւս Ա[ստուծոյ] եւ աղաթիւք հոգևոր հաւր իմո Տ[Է]ր Հա/յրապետա, տարա գջուրս Վարարակն ի Վարդունն, գ/որ ա[ստուա]ծապատիւ եւ հոգևոր Տ[Է]ր Յակոբ գնեալ էր եւ / տարեալ բազում աշխատութեամբ եւ արդե[ա]մբք, գլխափան/եալն ի բազում ամանակաց կրկին նորոգեցաք յիշ/ատակ մեզ եւ նախնեաց մերոց, որք հանդիպիք Սբ Երր/որդութե[ա]մ[ը] յիշեցէք ի Բ[ր]իստոյս:

որի գրչանկարն իր ժողովածուում հիշատակում է արաբագետ Ալեքսանդր Խաչատրյանը, սակայն չի մեկնում բովանդակությունը, քանի որ անձամբ տեսնելու հնար չի ունեցել (Khachatryan, 1987, 77): Ուշագրավ է նաև վիմագրի՝ ժայռաբեկորի վրա փորագրված լինելը, որն ինքնին հիշեցնում է ջրանցքաշինության առիթով կազմված ուրարտական սեպագրերի՝ դարձյալ ժայռերի հարթեցված մակերեսներին ու կոթողներին տեղակայելու սովորույթը:

Վիմագրում հիշատակված Հովհաննես եպիսկոպոսը Մյունխաց գահին նախորդել է պատմագիր Ստեփանոս Օրբելյանին (Smbatean, 1930, 346): Վիմագրում նա վկայաբերում է նաև իր նախորդներից Տեր Հայրապետ եպիսկոպոսի անունը, որի աղոթքներով և Աստուծո կամոք նորոգել է դեռևս Հակոբ եպիսկոպոսի գնած և մեծ դժվարությամբ կառուցած Վարարակի ջրանցքը, որը որոշ ժամանակ անց խափանվել էր (Barkhudaryan, 1960, 78): Հետաքրքիր է, որ իր հողվածում Ս. Բարխուդարյանը ջրանցքը նորոգված է համարում 1274-ին (Barkhudaryan, 1964, 266), թեև «Դիվանում» թվականը ճիշտ է կարդացել՝ ՉԽԳ., որ է՝ 1294 թ.: Վիմագրի վերնամասում նկատելի է արաբերեն երկտող գրություն,

որի հասարակ ջրանցքաշինությունը, լինելով նաև երկրի տնտեսական կյանքի զարգացման առաջնային գործոններից մեկը, մշտապես եղել է աշխարհիկ ու հոգևոր վերնախավի ուշադրության կենտրոնում: Այս տեսանկյունից Ս. Բարխուդարյանը փորձել է առկա փաստերի հիմամբ ջրանցքաշինական աշխատանքների չորս կարգ սահմանել՝ պետական, իշխանական - վանքական, համայնական ու անհատական (Barkhudaryan, 1964, 265-269): Վերջինի դեպքում ևս ջրանցքաշինության նախաձեռնողն իշխանն է կամ մեծահարուստ մեկը, որն իր նյութական միջոցներով հանձն է առնում հոգալու տարբեր բնակավայրերի ու վանքերի համար կառուցվելիք ջրանցքների, ջրատար համակարգերի, ջրաղացների և ջրային այլ համալիրների շինարարության ծախսերը:

Հետաքրքիր է, որ ջրաշինարարական աշխատանքների առիթով ևս խաչքար-կոթողներ են կանգնեցվել, որոնց վիմագրերն ինքնին պարզում են խաչքարերի կանգնեցման շարժառիթների տարատեսակ լինելը, երբ Քրիստոսի խորհրդանիշ խաչն իբրև պահապան ու պաշտպան պիտի լիներ ջրի ակունքին՝ ապահովելով կենարար ջրի, բարեբեր հողի ու սպասվելիք բերքի հարատևությունը: Այսօրինակ վիմագրերի շարքում նշելի է Սյունյաց

Հին Հայիձոր գյուղից ոչ հեռու՝ «Շրջիկ» կամ «Սոնու խութ» կոչվող տեղանքում ցայսօր կանգուն խաչքարի թիկունքի և կողային նիստի ընդարձակ վիմագիրը, ըստ որի՝ Սմբատ և Տարսայիճ Օրբելյան իշխանների օրոք՝ 1265 թ., ուն Գրգորիկն իր ջանքերով ջուր (վիմագրում՝ առու) է բերել, կես այգի տնկել, որն իշխան Տարսայիճ Օրբելյանի կողմից հաստատվել է սեփականության իրավունքի գրով, քանզի հողը 300 տարի ավեր էր (նկ. 4ա-դ):

Նկ. 4. ա-դ. Գրգորիկի կանգնեցրած խաչքարը հին Հայիձորում, 1265 թ.

Ի թվիս :ՉԺԴ: (1265), ես՝ Գրգորիկ, բազում աշխատութեամբ բերի գառոյ/ս եւ տնկեցի զԲոխո/նաց կեսս իգիս վա/յելուչս, յիշխանութե[ան] ա[ստուա]ծասէր պար/ննացն Սնպատայ / եւ հարազատի իւրոյ՝ Տարսայիճին: Ես՝ / Տարս[այ]իճն, գիր տվի հ/այրենե[ա]յց ազգէ ա/զգ, :Յ: (300) ամ էր, որ ա/ւեր էր, թէ ոք ի հայոց կամ / ի տաճկաց խլել ջանայ, :ՅԺԸ: (318) հայր՝/ ապետացն նզոված եղիցի:

Այսինքն, Գրգորիկն իր միջոցներով ջուր բերելով ու այգի՞ տնկելով՝ անմշակ ու խոպան հողն իշխանական գրով դարձրել է իր ժառանգական սեփականությունը (Barkhudaryan, 1960, 52; Barkhudaryan, 1964, 269, 270), մի բան, որն ամրագրված է նաև Մխիթար Գոշի Դատաստանագրքում. «յորժամ ատերս շինեացեն և հողս հատանիցեն ի մայրեաց, ստացուած լիցի անփոփոխ և որդոց նոցա յետ մահու» (Gosh, 2014, 150):

Այլ է ծագումով Սոթքի Գթաշեն հնավայրից, իսկ ներկայում Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի տարածքում կանգնեցված խաչքարի թիկունքի 1569 թ. վիմագրի բովանդակությունը, ըստ որի՝ Սոլթանդուլի հինգ որդիները՝ Տեր Դավիթն ու մյուս եղբայրները և Ղալամի թոռ Եղիշեն, որոնք Ամիրճանի ժառանգներն են, հայտնում են Սարդահանի սարի պոից, այսինքն՝ ջրանցքից մեծ դժվարությամբ Գթաշենի դաշտը ջուր բերելու և ոչ թե այգի տնկելու, այլ երկու ջաղաց՝ աղորիք կառուցելու մասին, որը նրանց ժառանգական սեփականությունն էր (Barkhudaryan, 1973, 299; Harutyunyan, 2016, 109) (նկ. 5ա-գ):

Ա[ստուծո]վ մեք՝ Դաւ/իթ էրէցս, :Ե: (5) / որդիքս Սաւթան/դուլին, Եղիշին՝ թոռ/ս Ղալամին, որ ենք / ծնունդ Սարու Ամիր/ճանին, որ բազում ջան/իւ եւ հնարիւ բերել[ա]լ Սա/րդահնայ պոի սարին / ջուրն ի դաշտն Գթայ/շինոյ, շինեաց :Բ: (2) ջա/ղացն եթող հալ/յրեն/իք իւր ծնընդոց:

2 Միջնադարյան վիմագրերում վկայված այգին խաղողի այգին է՝ խաղողուտը (Hobosyan, 2004, 80-85):

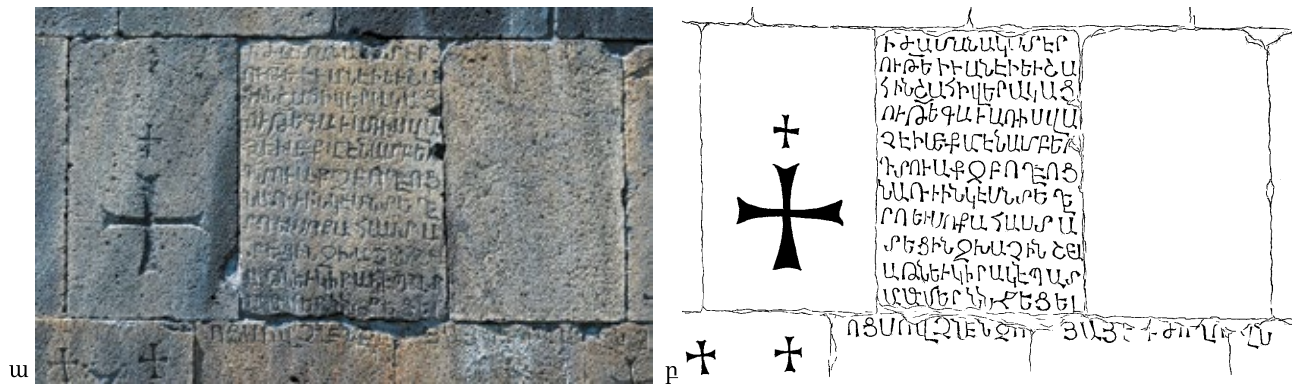

Նկ. 5. Սոթքի Գթաշեն հնավայրից Մայր Աթոռ Սբ Էջմիածին փոխադրված խաչքարը, 1569 թ.

Փաստելի է, որ ջուր բերելու կամ ջրանցք կառուցելու նախաձեռնողները գրեթե միշտ արձանագրել են նաև գործի դժվարությունն ու մեծ ջանք պահանջելը, ինչը նշանավորում են այդ առիթով կոթողի կանգնեցմամբ, իսկ գիրը հաճախ ամրագրում նգովքի բանաձևով:

Եթե Գրգորիկի ջանքերով ջուր է բերվել ու կես այգի տնկվել, իսկ Տեր Դավիթն ու եղբայրները հայտնում են ջուր բերելու ու երկու ջաղաց կառուցելու մասին, ապա Ամբերդում՝ Վահրամ Պահլավու-

նու կառուցած եկեղեցու հարավային պատի վիմագրերից մեկը հաղորդում է Իվանեի և Զաքարեի որդի Շահնշահի տերության ու գավառի վերակացու Վաչե Վաչուտյանի օրոք՝ 1212–1231 թթ. միջակայքում, Տեղերի վանքի Բողոց կոչվող առվի կեսը դեպի Ամբերդ բերելու մասին, որի դիմաց տեղի միաբանությունը պարտավորվել է Սբ Խաչի Շաբաթ և Կիրակի օրերին պատարագել նրանց ննջեցյալների հոգիների փրկության համար (Ter-Minasyan, 1961, 50; Harutyunyan, 1978, 55-56) (նկ. 6ա, բ).

Նկ. 6. Ամբերդի Վահրամաշեն եկեղեցու վիմագիրը, 13-րդ դարի առաջին կես

Ի ժամանակս՝ տեր/ուրե[ան] Իանեի և Շա/հինշահի, վերակաց/ուրե[ան] գաւառիս Վա/չեի, մեք՝ ամէն Ամբեր՝ դ տուաք զԲողոց/ս առ[ու]իս կէսն Տեղերո և սոքա հաստա/տեցին զԽաչին Շաբ/աթն և Կիրակէն պատ/արագ մեր ննջեցել/ոցս, ով չառնէ նզ[ովի]՝ յԱ[ստուծոյ] և ի ժողո՛վ[ոյ]ն. AMEN:

Մենք այստեղ չենք անդրադառնա ջրից գանձվող ավգան կամ արգան կոչվող հարկին ու դրա վիմագրական դրսևորումներին (որպիսիք հայտնի են Սանահինի, Կեչառիսի, Թանահատի, Աղիտուի և այլ համայնքների վիմագրերից), քանի որ ժամանակին այս հարցը հանգամանորեն քննել է Ս. Բարխուդարյանն իր նշված հոդվածում (Barkhudaryan, 1964, 276-282): Դրանից գատ, թերևս ավելորդ չի լինի հիշատակել նաև արդեն բերված ջուրը բաշխելու,

դրանից օգտվելու իրավունք ու կարգ սահմանելու խնդիրը, որը սակավ արտացոլվել է նաև վիճագրերում:

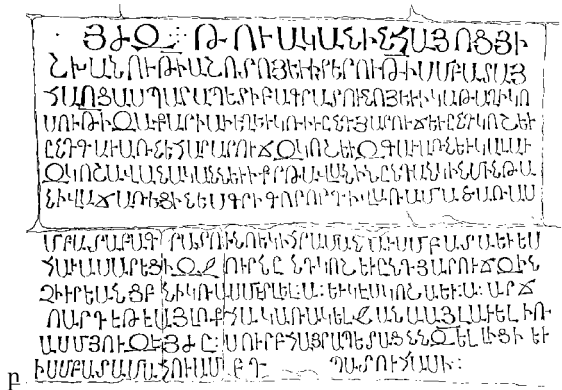
Գյուղերի միջև ջուրը հավասար բաշխելու և այդ առիթով ծագած վեճի առումով ուշագրավ է Արուճի տաճարի 867 թվակիր վիճագիրը, ըստ որի՝ ռոտգման ջրի օգտագործման համար վեճ է ծագել հարևան Կոշ, Արուճ և Գավառ գյուղերի միջև³: Արուճցիները բռնի կերպով սեփականացրել են

նաև մյուս երկուսին հասանելիք ջուրը, իսկ վեճը հարթել է սպարապետ (վիճագրում՝ ասպարապետ) Սմբատ Բագրատունու սպասավոր Վատամի որդի Գրիգորը՝ ջրաբաշխումը կատարելով ըստ նախնայաց կարգի, մեկուկես բաժին՝ Կոշին, մեկը՝ Արուճին:

Արձանագրությունը գետնեղված է տաճարի հարավարևելյան ավանդատան դիմաց՝ որմնամույթի արևելյան նիստին (նկ. 7ա, բ).

ա

բ

Նկ. 7. Արուճի տաճարի 867 թվակիր արձանագրությունը

ՅԺԶ. (867) թուականին Հայոց յի/շխանութիւն] Աշոտայ եւ ի տերութիւն] Սմբատայ / Հայկոց ասպարապետի Բագրատունոյ եւ ի կաթաղիկ/տութիւն] Զաքարիայի, եղև կոխ ընդ յԱրուճ եւ ընդ Կոշ եւ / ընդ Գաւառն, էհար Արուճ գԿոշ եւ գԳաւառն եւ կալաւ / գԿոշա վանականն եւ ի Քրթավանին ընդ անկին մինթա/նի վաճառեցին: Ես՝ Գրիգոր, որդի Վատամա, ծառա Սմբատա Բագրատունո, եկի հրամանա[ւ] Սմբատա եւ ես / հաւասարեցի գջուրն ընդ Կոշ եւ ընդ յԱրուճ, զին/չ իւրեանց բնիկ ռասմ էր [եւ]այ, :Ա: (1) եւ կէս Կոշա եւ :Ա: Արճ/ո: Արդ, էթէ այլ որ հակառակել ջանա, այլ աւելի ո/ասմ յուզէ, :ՅԺԸ: (318) սուրբ հայրապետացն նզով[եա]լ լիցի եւ / ի Սմբատա մահուամբդ պատուհասի:

Եթե Արուճ, Կոշ և Գավառ գյուղերի ջրվեճը հարթվել է սպարապետ Սմբատ Բագրատունու միջամտությամբ, սպա Ջրվեժից հայտնի ավանդագրույցի «հերոս» Խաչատուրն իսկապես ջրվեճի (այստեղից էլ թերևս Ջրվեժ տեղանունը) զոհ է դարձել՝ սպանվելով կամ ինքնասպան լինելով ջրի ակուն-

քին⁴: Ավանդագրույցը վավերացնում է գյուղի կենտրոնում պահպանված և Վարդ կազմողի ձեռակերտը հանդիսացող երկվանջ տապանաքարի կիսաեղծ և մասամբ անընթեռնելի արձանագրությունը, որ բերում ենք Ս.Բարխուդարյանի վերծանմամբ (Barkhudaryan, 1963, 140) (նկ. 8).

նկ. 8. Ջրի համար նահատակված Խաչատուրի տապանաքարը, 1173 թ.

Այս տուն սգո ... [Խաչատրո], որ սպանաւ ի / վերա ջրիս Ջրվեժո. կիսարեա ելի [յաշխարհէ, թողի] կսկի/ծ ծնողաց ինոց, որք [երկրպագէք սք նշանիս, յիշեսցիք ի Տ[է]ր, / թվիին] :ՈԻԲ: (1173), Վարդ:

Բովանդակությամբ բավականին խոսուն տապանագիրը վկայում է ննջեցյալի՝ երիտասարդ հա-

3 Գավառը, ըստ Կ. Մաթևոսյանի, թերևս ներկայիս Շամիրամ գյուղն է (Matevosyan, 1987, 60):
4 Ավանդագրույցի համաձայն՝ Ջրվեժը սակավաջուր է եղել, և հարևան գյուղերի հետ հաճախ վեճեր են ծագել խմելու ջրի համար: Ձորաղբյուրի (նախկին Թեջրաբաղ) հանդում գտնվող աղբյուրի ակունքը մաքրելուց հետո ևս ջուրը չի բավականացրել երկու գյուղերին, ուստի որոշել են, թե ով առաջինը զոհ կմատուցի աղբյուրի գլխին, հենց այդ գյուղի բնակիչներն էլ առաջինը կկարողանան օգտվել ջրից: Քանի որ Ձորաղբյուրի անասուններն ավելի մոտ էին, երիտասարդները վազում են մատաղացու ոչխար բերելու, ու մինչ նրանք կվերադառնային, ջրվեժի Խաչատուրն ասում է. «Թող ես զոհ դառնամ մեր գյուղի համար», ու հանելով դաշույնը՝ կտրում է պարանոցը (Barkhudaryan, 1963, 134):

սակում (կիսաարեայ) բաժին հասած եղերական մահվան մասին, իսկ սպանության կամ ըստ ավանդագրույցի՝ ինքնասպանության պատճառը գյուղերի ջրվեճն է եղել, ջրից առաջինն օգտվելու իրավունքի սահմանումը:

Եզրակացություններ

Ջրանցքաշինության վկայությամբ վիճաբար օրինակները դեռ կարելի է շարունակել, սակայն եղածն էլ բավարար է հերթական անգամ վեր հանելու և նորովի անդրադառնալու քարեղեն սկզբնաղբյուրներում արտացոլված համանման դրվագներին: Դեռևս սեպագրերից հայտնի ջրանցքաշինական վկայություններն ավանդույթի ուժով շարունակվել են նաև հայ միջնադարյան վիճագրերում, ուր դրանք չեն սահմանափակվել միայն առու-ջրանցքների, ջրաղացների ու աղբյուրների շինարարության կամ նորոգման հիշատակություններով, այլ լուսաբանում են շատ ավելի նշանակալի երևույթներ, ինչպիսիք են ջրօգտագործումն ու ջրաբաշխումը, դրա իրավունքն ու հարկային պարտավորությունները, լայն առումով նաև՝ երկրի գյուղատնտեսության, այն է՝ այգեգործության, ի մասնավորի՝ խաղողագործության և գինեգործության զարգացումը:

Վկայաբերված վիճագրերն ուղղակիորեն պարզում են ջրանցքաշինության աշխարհագրական ու ժամանակագրական նկարագիրը, լուսաբանում նախաձեռնողների ու մեկենասների անունները և, իհարկե, ընթերցողների աղոթքներում հիշվելու և հիշատակն ավանդելու նրանց բաղձալի ցանկությունը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ REFERENCES

- Alishan, Gh. (1890). *Ayrarat. nature visit to Armenia*. Venice, St. Lazarus (in Armenian).
- Arutyunyan, N. (2001). *Corpus of Urartian cuneiform inscriptions*. Gitutyun, (in Russian).
- Barkhudaryan, S. (1960). *Corpus inscriptionum Armenicarum: Goris, Sisian and Ghapan regions* (vol. 2). Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Barkhudaryan, S. (1963). *Medieval Armenian Architects and Stone Masters*. Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Barkhudaryan, S. (1964). *Remarks and new materials on the irrigation work of ancient Armenia*. Materials of the history of agriculture and peasantry of Armenia (vol. I). Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Barkhudaryan, S. (1973). *Corpus inscriptionum Armenicarum: Gegharkunik, Kamo, Martuni and Vardenis regions* (vol. 4), prepared for publication by S. Barkhudaryan. Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Basmajian, K. (1901). The pole-shaped inscription of Zuartnots Church. *Ararat*, 4, 225-226 (in Armenian).
- Ghafadaryan, K. (2007). *The early types of Armenian writing, Pages of medieval Armenian culture and history* (compiled and prepared for publication by A. Kalantaryan, editor: P. Muradyan). Gitutyun, 123-188 (in Armenian).
- Ghanalanyan A. (1969) *Avandapatum*. Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Harutyunyan, A. (2010) The sphere of water use in Armenian epigraphs. *Echmiadzin*, 6, 69-75 (in Armenian).
- Harutyunyan, A. (2016). *Vagharshapat. monasteries and epigraphic inscriptions*. St. Etchmiadzin, Mother See of Holy Etchmiadzin (in Armenian).
- Harutyunyan, S. (1978). *Amberd*. Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Hobosyan, S. (2004). "Garden" in medieval Armenian epigraphs. *Armenian folk culture XII, materials of the republican conference dedicated to Mesrop Arch. Ashchyan* (S. Harutyunyan, & D. Vardumyan, Ed.). Mughni, 80-85 (in Armenian).
- Kalantar, A. (2007). An Ancient Water Distribution System in Soviet Armenia, Armenia. *From the Stone Age to the Middle Ages*. Collection of works. Gitutyun, 281-297 (in Armenian).
- Khachatryan, A. (1987). *Corpus of Arabic inscriptions of Armenia VIII-XVI centuries* (issue I). Academy of Sciences of Armenian SSR (in Russian).
- Khorenatsi, M. (1991). *History of Armenians* (M. Abeghyan, & S. Haroutionian, exam paper and introduction), (A. Sargsian, additions). Academy of Sciences of Armenian SSR (in Armenian).
- Lalayan, E. (2021), Works (S. Hobosyan, compiler and honor. editor), (vol. 4). HAI (in Armenian).
- Manucharyan, A. (2019). *Early Medieval Epigraphical Titles of Abbot Spiritual Position*. Ethnographic-Historical Studies of the History of the Armenian Church (S. Mkhitarayan, Ed.). Lusabats, 45-55 (in Armenian).
- Mar, N., Smirnov Y. (1931). *Vishaps* (vol. 1). *Proceedings of the State Academy of Material Culture History*. Leningrad, Iv. Fedorov (in Russian).
- Mkhitar Gosh. (2014). *Law Code, Torosean Kh.* (ed.), prepared for publication by G. Gasparian, "Armenian classical authors", Vol: 19, book 1, Yerevan (in Armenian).
- Orbelean, S. (1910). *History of the province of Sisakan*. N. Aghaneants (in Armenian).
- Smbatean, A. (1930). *A brief history of Tatev*. "Tatev" yearbook of literature and art, vol 6, Aleppo-Syria "Araks", 276-351 (in Armenian).
- Ter-Avetisyan, S. (2010). *The Shamiram canal built by the Urartian king Menua I*, *Armenian studies* (A. Kalantaryan, ed.). Gitutyun, 463-470 (in Armenian).
- Ter-Minasyan, E. (1961). Antiquities and Inscriptions of Amberdadzor. *Etchmiadzin*, 5, 45-56 (in Armenian).